

Hva skal fattigfolks barn lære?

Barnearbeid og 1700-tallets byskole

Ida Bull

Sammendrag

Mot slutten av 1700-tallet ble spørsmålet om skolegang og arbeid for barn et viktig tema, og spesielt i byene, der arbeidslivet var mest differensiert. Artikkelen undersøker hvordan diskusjonen om dette foregikk i Trondheim, og hvordan de fattigskoler som ble etablert i siste halvdel av 1700-tallet tok i bruk arbeid som en del av undervisningen. Det arbeid som ble innført, var dels et forsøk på å få barna til å delta i sin egen forsørgelse, dels et forsøk på å lære dem opp til framtidig yrkesutøvelse, og dels en måte å innprente flid og arbeidsomhet i barna fra tidlig alder. Spesielt drøftes spinning som arbeid for barn, og den kjønnsmessige betydning arbeidet hadde.

Innledning

Tradisjonelt foregikk inngangen til voksenlivets arbeidsliv ved at barn fulgte med voksne i arbeid. Vanligvis skjedde dette innenfor de enkelte hushold eller familier. Fram til moderne tid var husholdet i stor grad ramme rundt både arbeidsliv, produksjon og reproduksjon. Det gjaldt både på landsbygda innenfor bondestanden og i byene innenfor håndverk og handel. Det betydde ikke nødvendigvis at barn ble opplært innenfor egen familie, men at det skjedde innenfor rammene av et hushold.¹ Etter hvert som arbeidslivet ble mer komplisert, ble formalisert skolegang viktigere. På 1700-tallet ble dette et diskusjonstema.

Den sosiale strukturen i byene var fra middelalderen av bestemt av de typiske by-yrkene: byborgerskapet besto av håndverkere og kjøpmenn. I de-

¹ Om husholdet som modell: Medick 1976, Scott & Tilly [1978] 1989, Amussen 1988, Sogner 1990:34ff., Sogner 2003:188f.

res hushold fantes foruten familiemedlemmer ofte tjenere, som gjerne var unge personer, for eksempel lærlinger. Et flertall av menneskene i byene var arbeidsfolk, men mange av dem befant seg innenfor husholdene til en kjøpmann eller håndverker, som tjenestegutt eller -jente, læredreng, håndverkssvenn eller krambusvenn. Med et mer differensiert arbeidsliv på 16-1700-tallet ble den sosiale strukturen i byene preget av større ulikhet. Det utviklet seg et storborgerskap knyttet til internasjonal handel på den ene siden, og på den andre siden ble en større andel av befolkningen en del av de arbeidende klasser. For dem var arbeidet ikke lenger integrert i husholdet. De arbeidet individuelt som lønnsarbeidere. Det hadde blant annet sammenheng med at produksjon i større grad skjedde for et marked, ofte et fjerntliggende marked, i motsetning til tradisjonell håndverksproduksjon som var rettet mot den lokale etterspørsel.² De framvoksende arbeidsklasser var dels knyttet til handelen, som bryggearbeidere, transportarbeidere eller sjøfolk, dels til produksjonen, som leverandører til kjøpmenn som solgte produktene – som for eksempel spinnersker og vevere – eller del av en litt udifferensiert arbeiderklasse – som vaskekoner, strykekoner eller bygningsarbeidere. Dette var lag av befolkningen som ofte var utsatt for fattigdom og for å havne i den laveste gruppen i samfunnet: almisselemmene. Samtidig var statsmakten i vekst fra 1600-tallet av. Det betydde flere embetsmenn, og det betydde at staten grep inn på flere felt med en tydeligere politikk. På 1700-tallet innebar statens politikk blant annet at mest mulig skulle produseres innenlands, minst mulig importeres. Man la vekt på en stor, flittig og arbeidsom befolkning, og fremmet produksjonsmåter som manufakturer, der produksjonen ble sentralisert i større enheter. Særlig tekstilproduksjon egnet seg for slik organisering.³

En endret sosial struktur betydde også at behovene for hvordan oppdragelsen skulle skje endret seg. Mens de fleste barn tradisjonelt var oppdratt og opplært innenfor familien, var det nå flere som fikk behov for mer strukturert opplæring. Det ble større behov for kunnskaper som lesing, skriving og regning. Håndverkere måtte kunne sette opp en regning og føre et enkelt regnskap. Det tradisjonelle lærlingssystemet for gutter som skulle bli håndverkere eller kjøpmenn, ble supplert med formell skolegang. Kjøpmennene trengte ansatte i sine krambuer og sine bryggelagre som kunne holde styr på penger og føre enkle regnskap. Også tjenestejenter kunne bli satt til å hjelpe til i kramboden og burde kunne forstå både skrift

² Se f.eks. Bladh 1995:93–107, Eliassen 2006:220–225.

³ Moseng 2003:335f.

og tall. Når arbeidet for store grupper ikke lenger foregikk i tilknytning til husholdet, fikk barna heller ikke naturlig tilhørighet til det. Diskusjonen kom opp om hvordan arbeidernes barn best skulle oppdras. Spesielt i England ble det klaget over de mange gatebarna.⁴ Det ble diskutert hva som ville være best: skulle fattigfolks barn settes i arbeid eller skulle de gå på skole? Og om de skulle i skole, hva skulle de lære der? Og om de skulle settes i arbeid, hva slags arbeid skulle det være, og hva var formålet med det?⁵

Myndighetenes rolle i denne diskusjonen er særlig tydelig i forhold til *en* gruppe barn, de som var foreldreløse, eller som hadde foreldre som ikke var i stand til å ta seg av dem. Overfor barn under fattigvesenets omsorg kommer de ulike strategiene fram i offentlige dokumenter og lovgivning. Samtidig bredte diskusjonen seg også til å gjelde andre barn av de arbeidende klasser. Spørsmålet om skolegang og arbeid for barn ble særlig mot slutten av 1700-tallet et viktig tema. Dels ble arbeidsfolks barn oppfattet å ha de samme behov for opplæring uansett kjønn, dels ble det skilt mellom gutter og jenter. Denne artikkelen skal særlig undersøke forholdene i byene, der både skolesystem og arbeidsliv var mest differensiert. Spesielt skal det handle om hvordan denne diskusjonen foregikk i Trondheim, og hvordan praksis utviklet seg de siste tiårene av 1700-tallet og litt inn på 1800-tallet.

Framvekst av skoler og barnehjem

Et differensiert skolesystem vokste fram i Norge på 1700-tallet, men allerede tidligere fantes skoler i byene. Lovgivningen forutsatte at det skulle finnes danske skoler i byene, i tillegg til latinskolene knyttet til domkirke- ne i stiftsbyene. Borgerskoler kom på slutten av 1700-tallet, den første i sitt slag i Norge ble opprettet i Trondheim i 1783. Latinskolen var bare for gutter, mens noen av borgerskolene, som Realskolen i Trondheim, også hadde pikeklasse. Noe lovkrav om at alle barn skulle gå på skole, fantes likevel ikke i byene. Alle måtte lære det nødvendige av katekismen, men det kunne skje gjennom privat opplæring. I prinsippet var husholdsoverhodet ansvarlig for at barn og unge i husholdet fikk den nødvendige kristelige opplæring. Skolelovene av 1739 og 1741 gjaldt bare på landet. Like-

⁴ Thompson 1993:352–403.

⁵ Se f.eks. Swaan 1988:54ff., Stone 1969:84, Cunningham 1991:22f.

vel ble det etablert skoler også i byene for de barn som foreldrene enten ikke kunne eller ikke ville betale skolegang for, de såkalte fattigskolene. Den første allmue- eller fattigskolen i Trondheim ble startet av den pietistiske presten Niels Tønder i 1754. Hans intensjoner var at fattige barn gratis skulle få lære å "læse vel inden i Bog, og udentil Lutheri liden Catechismus med sin Forklaring".⁶ Tilsvarende skoler ble opprettet i Domsognet og i forstedene Ila og Bakklandet fram til 1778. Også i andre norske byer ble det startet fattigskoler under påvirkning av pietismen, f.eks. i Bergen, der Korskirkenes fattigskole startet undervisning allerede i 1740.⁷ På 1780-tallet ble forholdet til arbeid og opplæring til arbeid et tema i fattigskolene. Flere modeller kunne tenkes for hva skolegang for de fattiges barn skulle innebære. Hva trengte egentlig fattigfolks barn av teoretisk undervisning? Opplæring til arbeid – hvordan skulle det foregå: på arbeidsplasser eller i skoler? Den arbeidsopplæring som foregikk i skolene – i hvilken grad var det undervisning, i hvilken grad var det barnearbeid? Og var opplæringen lik for gutter og jenter?

Diskusjonen om hvordan barna skulle oppdras var spesielt aktuell i forbindelse med barnehusbarna, som var overlatt til byens omsorg. Det vil si at byens myndigheter, magistrat, borgerskap og prester, måtte diskutere og avgjøre hva som var den mest hensiktsmessige oppdragelse. Barnehus ble i Trondheim etablert første gang i 1635, etter en større epidemi som etterlot mange foreldreløse barn. Flere branner ødela de institusjoner som var opprettet, men i 1718, etter at krig og epidemi igjen hadde ført til foreldreløse barn i gatene, ble et nytt barnehus etablert. En større revisjon av fattigvesenet i 1734 etablerte det som da ble kalt vaisenhus, etter mønster av tilsvarende institusjoner i Tyskland og Danmark. På "Børnehuset" av 1718 og "vaisenhuset" av 1734 fikk barna undervisning i katekismen og i lesing. Noen lærte også å skrive og regne, og en mulighet for de flinkeste guttene var å følge undervisningen ved Latinskolen, som i heldigste fall og med hjelp av finansielle støttespillere kunne føre dem til universitetet i København og en karriere som prest. På 1600-tallet og utover 1700-tallet var religionsundervisningen i fokus. I 1772 fikk huset en stor testamentarisk gave. Det ble bygd et nytt, større hus for barna, og undervisningen ble utvidet. Her ble oppimot seksti gutter og jenter undervist flere timer hver dag i religion, lesing, skrivning og regning. Skolen var åpenbart bedre enn byens øvrige fattigskoler.⁸

⁶ Statsarkivet i Trondheim (SAT), Trondhjems magistratsarkiv Fp2.

⁷ Fossen 1979:800.

⁸ Lie 1935. Jostad 2004.

Å lese eller spinne

Men helt fra de første institusjonene for foreldreløse barn ble etablert, var også arbeid en viktig del av barnas hverdag. Barna i vaisenhuset var fullt forsørget av vaisenhusstiftelsens midler. Dermed var det desto viktigere å kontrollere ikke bare deres skolegang, men hele oppdragelsen og tilværelsen deres. Omkring 1780 startet en ny diskusjon om hensikten med barns oppdragelse – spesielt fattige barns oppdragelse. Hva ville være den beste måten å oppdra dem på? Burde de lære å lese eller å spinne? Burde de oppdras i barnehjem eller i fosterhjem? Et av de første bidragene til diskusjonen var en kritikk av vaisenhuset framsatt av rektor for Katedralskolen Laurits Smith i 1784. Han mente barna burde dele sin tid mellom lesing og arbeid. Arbeid ville gjøre dem sunne og sterke, mente han, i motsetning til dagens situasjon, der barna ikke oppviste det minste tegn på ”Nordisk styrke”. Vaisenhusets ledelse svarte indignert at de allerede i flere år hadde forsøkt forskjellig slags arbeid for barna. Etter flere års misnøye med for dårlig arbeidsmoral hos barna var første forsøk i 1775 å sende noen av de eldre guttene til håndverkere i byen for opplæring. Forsøket var ikke vellykket. Håndverkerne hadde for lite nytte av barna, ettersom de også gikk på skole, fortsatte å bo i vaisenhuset og i for liten grad var tilgjengelige for arbeid.⁹ Samtidig hadde vaisenhuset installert spinnerokker, og lært opp pikene og de yngre guttene i karding, spinning, strikking og strømpestopping. Inspektørene var ikke fornøyd med resultatet, og da en kjøpmann tilbød seg å ta inn en del av barna i sin strømpfabrikk, slo de til. Inntjeningen var imidlertid for dårlig, fabrikk ble nedlagt, og neste forsøk var et tilbud fra en annen kjøpmann om å innrette tobakksfabrikk i vaisenhuset. To rom i huset ble brukt til fabrikk, og barna arbeidet skiftevis der og i skolen. Vaisenhusledelsens problem var at inntektene av barnas arbeid ikke var tilstrekkelig til at virksomheten kunne lønne seg. Rektor Smiths svar handlet om fordelene av arbeid som sådan. Fordelen var ikke økonomisk, men måtte sees på lengre sikt ved at barna fikk arbeidstrening, som ville være nyttig når de vokste opp.¹⁰ På 1780-tallet ble også fattigskolene trukket inn i diskusjonen om hvordan fattige barn burde oppdras. Var katekismeundervisning det riktige, eller tilstrekkelig? Spørsmålet om boklig

⁹ Jostad 2004 s. 120.

¹⁰ Rektor Smiths innlegg ble trykt i *Samleren*, Trondheim 1784, og diskusjonen er gjengitt i Lie 1935:169–178.

lærdom, arbeid som forsørgelse, arbeid som opplæring til framtidig yrkesutøvelse, eller arbeid som generell arbeidstrening var ikke opplagt.

Å gjøre barn nyttige

I 1785 ble det etter kongelig befaling satt ned en kommisjon som skulle utrede fattigvesenets organisasjon i Trondhjems by og stift. Et formål med utredningen var å få etablert et arbeidshus, ”hvorved den fattige, ved eget og Børns Arbejde, kunde erholde noget til Underholdning...”.¹¹ En hensikt var altså at også barna skulle bidra til sin egen forsørgelse. Kommisjonens arbeid kom også til å omfatte vaisenhuset og fattigskolene, med den hensikt at barn og ungdom skulle få ”Oplærelse i Religion og Arbejde”. Planen som ble utarbeidet gikk ut på at fattigskolene skulle knyttes til arbeidshuset, slik at en spinnekone derfra skulle undervise barna. Når barna ved fattigskolene ble undervist i spinning og strikking, kunne barn av

den ringere Stand, som skal søge sin Næring i Arbejde, tidligen fra de spæde Aar blive underviste udi Spind og Strikning, hvorved de kunde faae den rette Øvelse og Hurtighed og saaledes sættes i Stand til ved nyttig Arbejde at gavne sine Forældre i de yngre Aar, og i den følgende Alder befordre deres eget bedste...¹²

For å unngå fattigdom og tigging, var det viktig å innføre ”meere Industrie og Huusflid i Familierne”, og det kunne gjøres ved å venne barna til arbeidsomhet fra tidlig alder.¹³ Spinningen skulle så foregå på samme måte som når fattige ellers ble engasjert til spinnearbeid; råmaterialene lin, hamp, ull og bomull, skulle leveres fra arbeidshuset, og det ferdige produktet leveres tilbake dit mot vanlig spinnelønn.

Allerede i 1789 ble det fortalt i kommisjonen at det i Frue sogns skole var satt i gang undervisning i håndarbeid. Det ble også vist fram prøver av den tråden barna hadde begynt å spinne. Den spinnelønna som arbeidsansaltene betalte for det ferdig spunne garnet gikk dels til barna, dels til spin-

¹¹ SAT, Trondheim fattigvesen og stiftelser, Fattigkommisjonens protokoll 1785-1787.

¹² Fattigkommisjonens protokoll, kapittel 1, paragraf 15, og kapittel 4.

¹³ SAT, Nidaros biskop pk. 67, legg vedk. kommisjonen av 1785 til opprettelse av arbeidsmagasin og omorganisering av Trondhjems fattigvesen. Avskrift av brev datert. 5.1.1785 til Danske kanselli fra kommisjonen.

nekonen, dels til lys og brensel, samt noe til skolelæreren for hans ekstraarbeid.¹⁴

Resultatet av kommisjonens arbeid ble et reskript i 1790 som omfattet både vaisenhuset og fattig- og skolevesenet i Trondheim, Kristiansund, Molde og landdistriktene i stiftet.¹⁵ En del av reskriptet handlet om byens friskoler eller fattigskoler. Her heter det at hovedhensikten med skolene var at de skulle ”anføre Børnene tilligemed Kristendoms Kundskab ogsaa til nyttig Haand-Arbeide”. Håndarbeide betydde å sy, spinne og strikke, og en ”læremoder” skulle ha ansvar for denne undervisningen. Materialene til spinning og strikking skulle utleveres fra arbeidsanstalten, og arbeidet som ble gjort i skolene, skulle leveres tilbake dit og betales. Skolelæreren skulle føre protokoll over hvert barns arbeid, slik at de kunne lønnes for arbeidet.¹⁶

For vaisenhuset fikk reskriptet i 1790 stor betydning. Internatet ble nedlagt, og alle barna som bodde der, i underkant av 60 barn, ble plassert ut i fosterfamilier. Hovedbegrunnelsen for dette var at det var billigere. For den sum det kostet å holde barna i huset, kunne man underholde mange flere i fosterfamilier.¹⁷ Barna ble forventet å skulle arbeide. Fosterforeldrene fikk betaling, mest for de minste og mindre for større barn som kunne bidra med arbeid. For arbeidsgivere var det vanligvis interessant fra 7-årsalderen. Siden barn så tidlig vanskelig kan produsere like mye som de forbruker, var fosterlønn fra fattigvesenet nødvendig. Jo lavere fosterbetalingen var, jo viktigere var det å få arbeid ut av barna.¹⁸ Det ble betalt fosterlønn for dem til de var 16 år, og etter det hadde de plikt til å fortsette i tjeneste hos fosterforeldrene i to år, da for kost og lønn. Når de var 18 år, skulle de så ”under Guds Forsyn [gaae] ut i Verden at søge deres Lykke”.¹⁹

Et annet argument var at det var *bedre* at barna ble oppfostret ”i og efter den Stand hvori de ere fødte, og i Fremtiden skulle søge deres Næring”.²⁰ En ulempe ved å holde dem i internat var at de der bare hadde omgang med hverandre, og dermed ikke fikk kjennskap til hvordan livet i vanlige hushold fungerte og ble fremmede for ”de Næringsveie, dem de

¹⁴ Fattigkommisjonens protokoll, møte 14.4.1789 og 11.5.1789.

¹⁵ Reskript 13. august 1790, i Schmidt 1847.

¹⁶ Reskript 13.8.1790, B § 5.

¹⁷ Jostad 2004:36–38.

¹⁸ Rahikainen 2004:94, 98.

¹⁹ Reskript 13.8.1790, B § 5.

²⁰ Fattigkommisjonens protokoll, Parelii plan behandlet på møte 14.8.1787:28–63, kap. 5.

dog en Gang skulle komme i”.²¹ Ved å komme til bønder eller håndverkere ville de naturlig kunne lære seg hvordan arbeidslivet var integrert i slike hushold, og bli bedre skikket til arbeidslivet som voksne. Arbeidsopplæring i vaisenhuset kunne kanskje lære barna arbeidsetikk, men løsrevet fra sin sosiale sammenheng.²²

En gjennomgang av virksomheten ved fattigskolene i Trondheim på begynnelsen av 1800-tallet bekrefter at undervisning i forskjellig slags håndarbeid og arbeid for betaling, foregikk i skolene. I Domsognet skole arbeidet 50 barn tre timer om formiddagen, tre timer om ettermiddagen, og lærte linsøm, navnesøm, spinning, strikking, knappesøm, frynser, knipling, hvitsøm, stopping, silkesøm og skreddersøm (etter at stoffet er tilskåret). Materialene ble enten skaffet av barnas foreldre, eller av fremmede som bestilte arbeid fra skolen. Det ble også gitt ull som gave til skolen. Det ble så spunnet og strikket til strømper, som ble delt ut til de flittigste og fattigste. Det barna kunne tjene på arbeidet, fikk de beholde. Det nevnes ikke om det var forskjell på hva pikene og guttene gjorde. I Ila skole er det først og fremst de boklige fag som nevnes for de 76 elevene, men 20 av pikene var to ganger i uken hos ”læremoderen”, der de kardet og spant ull, strikket strømper og luer, og sydde linsøm. I Domsognet og på Baklandet var det dessuten opprettet arbeidsskoler for gutter, der de ble opplært i snekker- og skredderarbeid.²³ Det er ikke tilsvarende rapport på samme tid fra byens andre sogn, Vår Frue.

Tilsvarende diskusjoner og forsøk foregikk også i andre norske byer. I Christiania (Oslo) diskuterte man på 1790-tallet en ny plan for skole- og fattigvesenet, der man ønsket å kombinere undervisningen med arbeid, noe man hevdet andre byer i stiftet var kommet lenger med. I Bragernes (Drammen) var det to offentlige skoler, en for kondisjonertes barn, den andre for fattige barn, den siste kombinert med et bomullsspinneri.²⁴ Der ble også skolelærerens kone, som ”skal besidde de egenskaber som udfordres”, tilbudt stilling som lærekone. I Fredrikshald (Halden) ønsket man en skole som skulle gi fri undervisning og ”saavidt mueligt” forsyne med arbeid ”alle fader- og moderløse børn, hvilke ikke af egne midler kunne opdrages, og alle fattige arbeideres og daglønneres børn”, dessuten soldatens barn, som var mange i denne festningsbyen. Der viste optellingen at

²¹ Reskript 13.8.1790, A §§ 1 og 5.

²² Safley 1997:6f.

²³ SAT, Trondhjems magistratsarkiv Fq2, udatert notat om skolene i legg ang. Arbeidsanstalten 1804–1814.

²⁴ SAO, Oslo stiftsdireksjon, Iea Skolevesen, pakkesaker byene, pakke 9.

dette gjaldt 169 gutter og 219 piker, dessuten 50 barn av soldater. I planen ble det foreslått at en av fattigforstanderne skulle ha som en av sine oppgaver å følge de barna som hadde fattigunderstøttelse, fra skolen til arbeidshuset.²⁵

Barnearbeid eller undervisning?

Kan vi kalle det som foregikk i skolene for barnearbeid? Også i dag foregår det opplæring i praktisk arbeid i norske skoler, uten at vi vil kalle det barnearbeid, mer enn det som foregår i andre fag. Hva er skillet mellom barnearbeid i skolene og undervisning eller opplæring i arbeidsteknikker? Ett skille handler om i hvilken grad betaling for arbeidet er involvert, enten betalingen gikk til barna, til institusjonen, som ledd i at barnas arbeid skulle bidra til deres eget underhold (som ved fabrikkdriften i vaisenhuset), eller til instruktøren/læreren. Både motiveringen for ordningene, og hvordan det ble praktisert, vil være interessant å undersøke.

Barnearbeid må det kunne kalles, når barna ikke bare arbeider for å forberede seg på å forsørge seg i voksen alder, men bidrar til forsørgelsen her og nå. Dette er særlig tydelig når arbeidet er lønnet, men ikke begrenset til det. I det tidligmoderne samfunn var skillet mellom produktivt og reproduktivt arbeid svakt, siden begge deler i stor grad foregikk innenfor rammene av husholdet. Overgangene mellom læring og deltakelse i forsørgelsen blir flytende innenfor en husholdsøkonomi. I skolene kan skillene være klarere. I eksemplene ovenfor ser vi at det arbeid barna deltok i der, og spesielt spinning, ble betalt. Det betydde, iallfall i noen tilfeller, at barna kunne bringe noen kontanter med seg hjem.²⁶

I hvilken grad bidro barna til sitt eget underhold? Var barnas arbeid lønnsomt, eller var det heller snakk om en mer langsiktig strategi med tanke på framtiden? Forsøkene på å innføre arbeid i vaisenhuset viser at det ikke var enkelt å få barnearbeid til å lønne seg. Trolig skal det nok så ekstrem tvang og disiplin til for å få barn til å arbeide så effektivt at det kan bli virkelig lønnsomt. Fra Stora Barnhuset i Stockholm fortelles om motsetninger mellom omsorg for barna og kravet om at deres arbeidsinnsats skulle lønne seg, slik at de kunne bidra til sitt underhold. Lønnsomheten var de

²⁵ SAO, Oslo stiftsdireksjon, Iea Skolevesen, pakkesaker byene, pakke 10.

²⁶ Sandin 1986:111–113 nevner at de forsørgelsesmuligheter skolene ga, kunne være en grunn til at barn ble sendt til skole, spesielt gjelder det der skolegutter ble brukt til sang i kirken, eller hadde tillatelse til å synge kombinert med tiggning på gatene.

fleste perioder dårlig.²⁷ Også i vaisenhuset i Trondheim var det vanskelig å få virksomheten til å lønne seg, og det oppsto konflikter mellom fabrikanter og skolelærere.²⁸

Et annet motiv enn den direkte lønnsomheten var mer langsiktig, og blir tydelig uttrykt i diskusjonen fram mot reskriptet i 1790. Som rektor Smith ga uttrykk for, var det ikke nødvendigvis barnas økonomiske bidrag som var viktig, men den moralske siden av det, ved at man vente barna til flid og arbeidsomhet. I England var et argument at skolegang skulle venne de arbeidende klasser til den arbeidsdisiplin som nå var nødvendig for fabrikkproduksjon.²⁹ I Stockholm varierte man mellom å ville forberede barna til manufakturene eller til håndverket.³⁰ Manufakturvesen og innenlandsk produksjon var viktig som politisk strategi også i Danmark-Norge. I Norge på slutten av 1700-tallet var det ikke fabrikker, og det var også få manufakturer. Men det var hjemmeproduksjon av tekstiler for et marked, og spinning var en av de mest arbeidskrevende operasjonene. Det var dårlig betalt arbeid, og dermed viktig at barna ble tidlig tilvendt, ”slik at de lærte å like det”. Å lære barna å spinne kunne derfor være nyttig. Og om ikke alle skulle tilbringe framtiden med å spinne, var opplæringen en god trening i *flid*. Målet for oppdragelsen var ikke så mye å lære bestemte ferdigheter, som å lære vaner og holdninger.³¹ Et viktig formål ble å disiplinere barna som framtidig arbeidskraft.³² Dette kommer tydelig fram når byens kjøpmenn engasjerte seg i organiseringen av fattigvesenet og fattigskolene. Kjøpmenn var representert i kommisjonen av 1785 og spesielt ivrige når det gjaldt oppdragelse til arbeidsomhet.³³

En internasjonal diskusjon

Diskusjonen om de fattige barnas skolegang hadde ikke utspring i Trondheim, eller i Norge. Både prester, embetsmennene i magistraten og borgerskapet hadde forbindelser til Danmark og andre land i Europa. Der hadde

²⁷ Ödman & Hayen 2004:150–165.

²⁸ Jostad 2004:122.

²⁹ Stone 1969:92.

³⁰ Ödman & Hayen 2004:146–151.

³¹ Thompson 1993:352–403, Safley 1997:248.

³² Jfr. Foucaults diskusjon om de lukkede institusjoner som disiplineringsmiddel. Foucault 1999:54, 60ff. Foucault 1977:215f.

³³ Bull 1998:272–276.

de sin utdanning, og kjøpmennene hadde handelsforbindelser i England og på kontinentet. I England endret institusjonene for barn karakter fra 1500 til 1700-tallet.³⁴ Det var en økende entusiasme for å gjøre de fattige mer ansvarlige for sitt eget underhold. Mens reformatorer på 1500-tallet ønsket å få slutt på fattigdommen ved å gi de fattige utdanning, ble arbeid, med et minimum av utdanning, løsningen fra midten av 1600-tallet. En langvarig diskusjon hadde som element både en redsel for de fattige som mulige opprørere, og en redsel for at de skulle bli fremmedgjort for manuelt arbeid og få sosiale ambisjoner om de fikk utdanning. Skolegang for fattige barn var derfor ikke bare kostbart, men kunne også bli samfunnsundergravende.³⁵ Tilgang til trykt litteratur kunne også gi tilgang til politiske trykksaker. Den teoretiske opplæringen burde derfor ikke gå for langt, og måtte ha en riktig innretning. For sitt daglige arbeid trengte arbeidsfolk ikke utdanning, det ville heller være til ulempe.³⁶ Det ble opprettet mange institusjoner for fattige barn for å lære dem å arbeide og gi dem arbeidsmoral. Thomas Firmins arbeidshus i London var ett eksempel. Der ble barn mellom tre og ti år satt til å spinne lin. I pamfletter utgitt i 1678 og 1681 forklarte han teorien bak arbeidshuset. Etter hans mening skulle barna lære å lese og lære katekismen – det var nok. De skulle heller lære å arbeide enn å stirre i en bok, som bare ville venne dem til lediggang. Om de lærte å arbeide i ung alder, ville de lære å like det, slik at de ville fortsette med det når de ble eldre. På 1700-tallet kom flere tilsvarende skrifter om nytten av å sette fattige barn til å arbeide i manufakturer og i industrien.³⁷ De fattiges og arbeidende klassers barn var en ressurs som burde disiplineres og mobiliseres.³⁸ Tidens befolkningspolitikk regnet med barna både som nåværende og framtidig arbeidskraft. En rådende oppfatning var at flid var den viktigste dyd barn skulle lære.

Diskusjonen om de fattige barna og særlig om driften av vaisenhus var også livlig i Tyskland. På begynnelsen av 1700-tallet hadde pietisten Francke opprettet de såkalte Franckeske stiftelser, som startet fattigskole, borgerskole, latinskole og vaisenhus i Halle. I annen halvdel av 1700-tallet oppsto det en diskusjon i Tyskland om hva som var den beste måten å oppdra foreldreløse barn på, i spesialinstitusjoner eller i fosterfamilier. Et felles mål var å sørge for barnas fysiske underhold, og å innprente sam-

³⁴ Pinchbeck & Hewitt 1969:175f.

³⁵ Stone 1969:84–86, Rahikainen 2004:4, Pinchbeck & Hewitt 1969:291f.

³⁶ Swaan 1988:54.

³⁷ Pinchbeck & Hewitt 1969:161, 117.

³⁸ Rahikainen 2004:2.

funnsordenen i dem. De fleste mente at de beste midler for å nå målet var et strengt planlagt daglig program og trening i manuelt arbeid. Arbeidet skulle både bidra til deres egen forsørgelse, og forberede dem til deres framtidige liv i håndverk eller som tjenere. Argumentene mot institusjonene var de dårlige forholdene der, med høy dødelighet, sykdom, dårlig renhold, utøy, dårlig mat og dårlig personale. Det førte til at barna som kom fra vaisenhusene ikke hadde tilstrekkelig opplæring for den posisjon de kunne innta: guttene innenfor håndverk, jentene som tjenestepiker. Diskusjonen ble ført av prester og lærere, leger, vaisenhusforstandere og embetsmenn, og i mange byer ble vaisenhus stengt, gjenåpnet, utvidet eller fornyet i løpet av prosessen.³⁹ Når internatet ved vaisenhuset i Trondheim ble stengt etter reskriptet av 1790, gjenspeiler det den samme diskusjonen.

Hvorfor skulle barn spinne?

Spinning blir stadig nevnt som det viktigste man kunne sette barna til. Hvorfor? I England holdt håndspinningen på å bli utkonkurrert av mekaniseringen på slutten av 1700-tallet.⁴⁰ Men med ekstra billig arbeidskraft, kunne håndspinning fremdeles være lønnsomt. Det ble et viktig arbeid i alle slags tvangsinstitusjoner. I Norge kom mekanisert tekstilindustri ikke i gang før rundt midten av 1800-tallet. På slutten av 1700-tallet var det derfor fremdeles stort behov for arbeidskraft til spinning. I Stockholms Barnhus var motivene bak spinneinnsatsen å skaffe klesmanufakturere ettertraktet billig garn. Det var enkelt arbeid; å bruke utdannet og lønnet arbeidskraft til dette ansås ikke fornuftig. For det andre var det et viktig motiv å lære opp barna til brukbare manufakturarbeidere. Det tredje motiv var at barna selv skulle bidra til sitt underhold.⁴¹ Det kunne være en motsetning mellom ønsket om å lære barna en ferdighet som kunne gi dem et godt arbeid i framtiden, og det mer kortsiktige behovet for å lære dem enkle ferdigheter som kunne gi inntekter raskt. Spinning hørte til de ferdighetene som var enkel nok til at også små barn kunne være lønnsomme.⁴²

Spinning foregikk innenfor ulike rammer. Innenfor husholdene ble det spunnet til eget bruk, men også mye for salg eller for levering til andre som holdt dem med råstoff og tok imot det ferdige garnet. Det kunne være

³⁹ Meumann 2003, Neumann 2003, Lie 1935:182–186.

⁴⁰ Horn 1994:13.

⁴¹ Ödman & Hayen 2004:163.

⁴² Pinchbeck & Hewitt 1969:171.

vevere, handelsmenn eller institusjoner, som arbeidshuset i Trondheim. Mye spinning foregikk i manufakturer, det vil si sentraliserte arbeidsplasser der arbeidet foregikk på tradisjonelt vis. De kunne være organisert av kjøpmenn eller ”fabrikanter”, men det kunne også være, og var ofte, tvangsarbeid. Spinning var viktigste arbeidsaktivitet i Stockholms Spinnhus for løse kvinner, et tvangsarbeidshus. Også i de norske tukthusene var spinningen viktig. Fattigvesenet drev i mange land institusjoner som enten internerte folk i arbeidshus, eller satte ut arbeid til hjemmeboende fattige. I Trondheim, som andre steder, var dette ikke begrenset til voksne, men siktet mot at de fattige skulle skaffes levebrød ” ved eget og Børns Arbejde”.⁴³ Spinneskoler var vanlig på 1700-tallet i mange land, drevet av både filantropiske motiv og behovet for billig arbeidskraft til tekstilentreprenører. Slike skoler var særlig vanlige i områder med protoindustriell virksomhet, der nettopp spinningen var en flaskehals i en tid da produksjon av tekstiler for et marked var i økning.⁴⁴ En vanlig oppfatning var at spinning måtte innøves i tidlig alder for å oppnå maksimal kapasitet og disiplinering. Som voksne kunne barna så plasseres i manufakturene.⁴⁵

Vaisenhusbarnas arbeid: manufaktur eller husholdsøkonomi

Det arbeid som foregikk i vaisenhuset i Trondheim var dels organisert som manufaktur- eller fabrikkdrift der barna skulle være lønnsomme arbeidere, dels hadde det karakter av husholdsorganisering der vekten lå på deltakelse i arbeidet og opplæring. Spinningen bidro til inntekter og forberedte barna på en framtid som manufakturarbeidere, mens deltakelse i driften av huset – vask, matlaging, klesstell – og plassering av gutter hos håndverkere i byen forberedte barna på en framtid som deltakere i en husholdsøkonomi, gjerne innenfor håndverket. Manufakturer ble fremmet av myndighetene, som framtidens arbeidsmåte, mens håndverket representerte det gamle produksjonssystemet. Fabrikkdriften i vaisenhuset og spinningen i skolene kunne fungere som opplæring av manufakturarbeidere. Manufakturdrift fikk imidlertid ikke stor betydning i Norge. Myndighetene i København ønsket gjerne å satse på det, og ga fordeler til manufakturer i ho-

⁴³ Fattigkommisjonens protokoll 1785–1787.

⁴⁴ Munck & Soly, 2007:7.

⁴⁵ Ödman & Hayen 2004:151, 173.

vedstaden. Men politikken var ikke særlig vellykket, og det ble vanskelig å få slik drift lønnsom. For pikene fra vaisenhuset i Trondheim var framtiden å få tjeneste i hushold, og/eller livberge seg med håndarbeid og spinning. For guttene var tjeneste i jordbruk eller opplæring i håndverk muligheter, eller å bli en del av den voksende arbeiderklasse med mer eller mindre fast arbeid knyttet til produksjon og handel.

Reskriptet i 1790, som resulterte i en overgang fra internat til fosterhjem for vaisenhusbarna, hadde økonomi som hovedbegrunnelse. Skiftet betydde at man kunne forsørge flere. Men det representerer også et bestemt syn på hvordan arbeidsopplæring best kunne skje, nemlig innenfor husholdet. Når vaisenhusbarna skulle plasseres i private hushold, istedenfor å forbli i internatet, var et motiv at barna der bedre lærte å innpasse arbeid i livsmønsteret. Dermed holdt de ved endringen i 1790 fast ved en modell der husholdet fortsatt var rammen rundt arbeidslivet – en modell som med økningen i det individuelle arbeid for en voksende arbeiderklasse, var i tilbakegang.

Barnearbeid og kjønn

Spinning var en allestedsnærværende kvinnelig syssel på 1700-tallet. Spinningen ble vanligvis definert som kvinnearbeid, og oppnådde aldri lønninger som tilsvarte etterspørselen etter tråd. Prisen ble fastsatt ut fra den forutsetning at arbeidet ble utført av kvinner i hushold der hovedinntekten kom fra menns arbeid.⁴⁶ I dokumenter fra fattig- og skolevesenet mot slutten av 1700-tallet er det ofte ikke spesifisert om det er snakk om gutter eller piker – de bruker kategorien ”barn”. Når barn ble satt i arbeid fra sjuårsalderen, var arbeidet mer bestemt av alder og kapasitet enn kjønn. Gutter kunne derfor gjerne settes til spinning.⁴⁷ I vaisenhuset i Trondheim vet vi at de minste guttene deltok i spinningen, mens eldre gutter heller skulle sendes til håndverksmestere for å lære et fag. Det første forsøket på å introdusere fabrikkarbeid i vaisenhuset engasjerte både piker og gutter i strømpestriking, men det ble ikke varig. Forsøket på å drive tobakksfabrikk satte særlig gutter i arbeid, pikene bare i den grad de kunne unnværes fra husholdsplikter. Tobakksfabrikasjonen kan ha vært et resultat av problemer spesielt med å sette guttene i arbeid, siden de ellers bare hadde

⁴⁶ Valenze 1995:68ff.

⁴⁷ Wrightson 2000:310.

spinningen. I reskriptet i 1790 ble det spesifisert at i skolen var det pikene som skulle ha opplæring i håndarbeid, spinning og strikking, mens guttene heller skulle settes i håndverkslære ved siden av skolen. Guttene kunne imidlertid bli satt til å spinne, noe loven forklarer med at de må unngå så mye lesing at de blir trette av det eller dovne. Spinning er da en måte å holde barna aktive på. Begavede gutter, som var spesielt interessert i boklige sysler eller som kunne settes til noe som var mer relevant for deres framtidige profesjon, skulle ikke holdes fra slik foretrukket aktivitet til fordel for å spinne eller strikke.⁴⁸

Når gutter ble satt til å spinne, var det gjerne i mangel av noe som bedre kunne samsvare med arbeid de kunne forventes å få som voksne. For jenter kunne spinningen og annet håndarbeid mer direkte være en forberedelse til senere arbeid. Før spinnemaskinene ble introdusert, kunne husmorsrens spinning være et middel for en familie til å holde seg over fattigdomsgrensen.⁴⁹ Enda viktigere var spinning og annet håndarbeid som levevei for ugifte kvinner og enker.⁵⁰ Det meste kvinnearbeid var dårlig betalt. Å venne kvinner til spinning og håndarbeid fra en tidlig alder, kunne gjøre dem i stand til og villig til å livberge seg på dette også i voksen alder. Kvinner utgjorde en stor del av dem som var avhengige av fattighjelp.⁵¹ Å gjøre spesielle anstrengelser for å lære opp jenter i håndarbeid var dermed en naturlig strategi for å minske fattigdommen.

Avslutning

Da man begynte å organisere skoler i noe større omfang i Norge rundt midten av 1700-tallet, var pietistenes syn på oppdragelse rådende. Hovedhensikten var å lære barna katekismen, og nødtørftige lesekunster for å kunne lese katekisme og forklaring. Med utvikling av et mer differensiert

⁴⁸ Reskriptet 1790.

⁴⁹ Valenze 1995:83.

⁵⁰ Et søk i folketellingen 1801 på ”spind” og ”haandarb” blant kvinner viser at 3 % av alle ugifte kvinner og enker over 19 år gamle levde av spinning og/eller håndarbeid, noen i kombinasjon med andre inntektskilder, for eksempel fattighjelp. Det reelle tallet er antakelig atskillig høyere, siden levevei ikke er systematisk oppgitt for ugifte kvinner/ enker. Gifte kvinner er nesten aldri oppført i folketellingen med yrke. Hvor mange av dem som bidro med inntekter fra slikt arbeid kan derfor ikke tallfestes. Det *fantas* menn som levde av spinning, 19 menn i alt i hele landet i 1801 (mot 1368 kvinner). Kilder: Digitalarkivet, folketellingen 1801. SSB, Historisk statistikk, Befolkning, Hjemmehørende folkemengde.

⁵¹ Bull 1986:318–342.

arbeidsliv økte behovet for mer kunnskaper i lesing, skriving og regning for mange med tilknytning til en økt handel og produksjon for et marked. Mot slutten av 1700-tallet ble rasjonalistiske strømninger rådende blant de toneangivende kretser i Norge, og en diskusjon kom i gang om barns opplæring til arbeid, etter inspirasjon fra tilsvarende strømninger i andre land i Europa.

I skoler og barnehjem for barn av de arbeidende klasser ble arbeid introdusert som et vesentlig innslag ved siden av religionen. Formålet var flertydig. Ett formål var at barna skulle delta i forsørgelsen av seg selv, som når fabrikkdriften i Trondheims vaisenhus, der barna var arbeidskraft, var med å finansiere driften av institusjonen, eller når barna ved hjelp av spinning i fattigskolene tjente noen skilling de kunne bringe med seg hjem. Et annet formål var at de skulle lære ferdigheter til bruk i voksen alder. Det tredje formålet, som det ble lagt stor vekt på i diskusjonen, var at barna ved å holdes til arbeid i tidlig alder lærte seg disiplin og flid. Barnearbeidet i byskolene var dermed et ledd i å skaffe disiplinert arbeidskraft til den voksende markedsøkonomien, samtidig som begrensningen til bestemte typer arbeid for de fattige barna bidro til å forberede dem på en bestemt plass i det samfunnsmessige hierarkiet, og dermed opprettholde den rådende samfunnsorden.

Litteratur

- Amussen, S. D. 1988. *An Ordered Society*, New York: Columbia University Press.
- Bladh, M. 1995. *Ekonomisk historia, Europa och Amerika 1500–1990*. Lund: Studentlitteratur.
- Bull, I. 1986. Enkers levebrød i et førindustrielt bysamfunn. *Historisk tidsskrift* 3.
- Bull, I. 1998. *De trondhjemske handelshusene på 1700-tallet; slekt, hushold og forretning*, Nr. 26 i Skriftserie fra Historisk institutt. Akademisk avhandling. Trondheim: NTNU.
- Cunningham, H. 1991. *The Children of the Poor*. Oxford: Blackwell.
- Eliassen, F.-E. 2006. Småbyenes storhetstid, ca. 1500–1830. I: K. Helle m.fl. *Norsk byhistorie*: 143-245. Oslo: Pax.
- Fossen, A. B. 1979. *Borgerskapets by 1536–1800. Bergen bys historie*, bd. 2. Bergen: Universitetsforlaget.
- Foucault, M. [1975], 1977. *Det moderne fengsels historie* Oslo: Gyldendal.
- Foucault, M. [1961]. 1999. *Galskapens historie*. Oslo: Gyldendal.
- Horn, P. 1994. *Children's Work and Welfare, 1780–1890*. Cambridge: Macmillan.
- Jostad, S. 2004. *Waisenhusstiftelsen i Trondheim – fra internat til fosterhjem*. Hovedoppgave i historie. NTNU.

- Lie, M. 1935. *Waisenhusstiftelsen i Trondheim 1635–1935*. Trondheim: Waisenhusstiftelsen i Trondheim.
- Medick, H. 1976. The proto-industrial family economy. *Social History* 1: 291–315.
- Meumann, M. 2003. Unversorgte Kinder; Armenfürsorge und Waisenhausgründungen im 17. und 18. Jahrhundert. I: U. Sträter & J. N. Neumann, red. *Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*. Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen.
- Moseng, O. G. m.fl. 2003. *Norsk historie, 1537–1814*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Munck, B. de & H. Soly. 2007. *Learning on the Shop Floor*. Oxford: Berghahn books.
- Neumann, J. N. 2003. Der Waisenhausstreit. I: U. Sträter & J. N. Neumann, red. *Waisenhäuser in der Frühen Neuzeit*. Halle: Verlag der Franckeschen Stiftungen.
- Ödman, P.-J. & M. H. 2004. *Främlingar i vardagen. Liv och pedagogikk vid Stora Barnhuset i Stockholm på 1700-talet*, Monografier utgivna av Stockholm stad, Stockholm.
- Pinchbeck, I. & M. Hewitt, 1969. *Children in English Society*. Bind 1. London: Routledge and Kegan Paul.
- Rahikainen, M. 2004. *Centuries of Child Labour. European Experiences from the Seventeenth to the Twentieth Century*. Aldershot: Ashgate.
- Safley, T. M. 1997. *Charity and Economy in the Orphanages of Early Modern Augsburg*, Boston: Humanities Press.
- Sandin, B. 1986. *Hemmet, gatan, fabriken eller skolan. Folkundervisning och barnuppfostran i svenska städer 1600–1850*. Arkiv avhandlingsserie, Lunds universitet, Lund.
- Schmidt, A. S. 1847. *Rescripter, Resolutioner og Collegial-Breve for Kongeriget Norge i tidsrommet fra 1660–1813*. Bind 2. Christiania: Chr. Tønsberg forlag.
- Scott, J. & L. Tilly, 1989. *Women, Work and Family* (1978, 2. utg, 1989). New York: Routledge.
- Sogner, S. 1990. *Far sjøl i stua og familien hans, trekk fra norsk familiehistorie før og nå*, Oslo: Universitetsforlaget.
- Sogner, S., red. 2003. *I gode og vonde dagar, familieliv i Noreg frå reformasjonen til vår tid*. Oslo: Samlaget.
- Stone, L. 1969. Literacy and education in England 1640–1900. *Past and Present* 42: 69–139.
- Swaan, A. de. 1988. *In Care of the State; Health Care, Education and Welfare in Europe and USA in the Modern Era*. Cambridge: Polity Press.
- Thompson, E. P. 1993. *Customs in Common*. London: Penguin.
- Valenze, D. 1995. *The First Industrial Woman*. Oxford: Oxford University Press.
- Wrightson, K. 2000. *Earthly Necessities; Economic Lives in Early Modern Britain*. New Haven: Yale University Press.

Ida Bull

Norges teknisk-naturvitenskapelige universitet, NTNU
Institutt for historie og klassiske fag
NO-7491 Trondheim, Norge
e-post: ida.bull@hf.ntnu.no